

Οι πολλαπλές εκφάνσεις του αντι-εβραϊσμού

Επιμέλεια
Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

Οι πολλαπλές εκφάνσεις του αντι-εβραϊσμού

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2022

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ηράκλειο Κρήτης: Νικολάου Πλαστήρα 100, Βασιλικά Βουτών 700 13, Τηλ. 2810 391097
Αθήνα: Θουκυδίδου 4, Πλάκα 105 56, Τηλ. 210 3849020

info@cup.gr www.cup.gr

•

Οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης ιδρύθηκαν
με αρχική δωρεά της Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
και λειτουργούν ως τμήμα του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ)

ΣΕΙΡΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ

© 2022 ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

Γενική επιμέλεια: Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου, Καθηγήτρια Πολιτικής
Φιλοσοφίας, Τμήμα Φιλοσοφίας, ΕΚΠΑ

Επιμέλεια κειμένων – ευρετήριο: Γιώργος Χ. Παπαοικονόμου

Στοιχειοθεσία – σελιδοποίηση: Παρασκευή Βλάχου (ΠΕΚ)

Πίνακας εξωφύλλων: Αλέκος Βλ. Λεβίδης

Μακέτα εξωφύλλων: Έλλη Οικονομίδη

Εκτύπωση: Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.

Βιβλιοδεσία: LIBRO D'ORO Ο.Ε.

Πρώτη έκδοση: Απρίλιος 2022

ISBN 978-960-524-865-9

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΑΝΑ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ	
<i>Εισαγωγικά</i>	11

ΜΕΡΟΣ Α΄ Ο ΑΝΤΙ-ΕΒΡΑΪΣΜΟΣ ΣΕ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ

ΜΑΡΙΑ ΚΑΒΑΛΑ – ΔΙΟΝΥΣΗΣ Γ. ΔΡΟΣΟΣ	
Μεταξύ εθνοτικής συνύπαρξης και εθνοκρατικής συγκρότησης: Τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις του εβραϊκού ζητήματος στην εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού	57
ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ	
Σκέψεις για μια ιστορία του αντισημιτισμού στην Ελλάδα. Από τον Μεσοπόλεμο, στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια	79
ΠΟΘΗΤΗ ΧΑΝΤΖΑΡΟΥΛΑ	
Ο αντισημιτισμός μέσα από τα μάτια των παιδιών: ο ρόλος του στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας των παιδιών στη μεταπολεμική Ελλάδα	97
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΨΑΡΡΑΣ	
Η αναβίωση του αντισημιτισμού στη σύγχρονη πολιτική ρητορική	113
ΤΡΙΣΥΤΓΕΝΗ ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΥ	
Ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα σήμερα	129

ΜΕΡΟΣ Β΄ Ο ΑΝΤΙ-ΕΒΡΑΪΣΜΟΣ ΣΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΣ	
Η εμπειρία του διωγμού στην εβραϊκή παραβολή, από τον Ακίβα στον Κάφκα	145

ΦΡΑΓΚΙΣΚΗ ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ

Μεταμορφώσεις των αντισημιτικών μύθων τον 19ο και 20ό αιώνα 171

ANNA ΜΑΥΡΟΛΕΩΝ

Ο αντισημιτισμός στη θεατρική σκηνή 183

ΚΩΣΤΑΣ ΣΠΗΛΙΩΤΗΣ

Η κατασκευή του εχθρού μέσα από τις αντισημιτικές καρικατούρες
κατά τον Μεσοπόλεμο 193

ΡΕΝΑ ΜΟΛΧΟ

Προμηνύματα του Joseph Roth και του Stefan Zweig για το τέλος
της «ελεύθερης Ευρώπης» 1933-1942 203

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΑΛΑΓΙΑΝΝΗ

Οι Γάλλοι συγγραφείς απέναντι στον αντισημιτισμό και το Ολοκαύτωμα.
Από τον Céline στον Semprun. 215

ΜΕΡΟΣ Γ'

ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΝΟΗΣΗ

ΦΩΤΗΣ ΣΤΑΜΟΣ

Η προδοσία του Λόγου – Ο Λόγος τύραννος 229

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ν. ΛΑΜΠΡΕΛΛΗΣ

Ο νιτσεϊσμός του Πέτρου Βλαστού ως κοινωνικός δαρβινισμός,
ως ευγονική και ως αντισημιτισμός 243

ΓΙΑΝΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΑΚΗΣ

Ο Emil Cioran και οι Εβραίοι 257

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΡΟΥΝΙΑ

Οι τρεις όψεις του αντι-εβραϊσμού στον Carl Schmitt.
Η γη και ο άνευ όρων άλλος 267

ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ

«Μιά άνεξήγητη σπουδή». Για την έθνικοσοσιαλιστική άνοησία 297

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

«Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος...»: Ποια «ανθρωπολογία»
προϋποθέτει ο ναζισμός; 311

ΦΙΛΙΠΠΟΣ Κ. ΒΑΣΙΛΟΓΙΑΝΝΗΣ

Ενώπιον του Δικαστηρίου της Νυρεμβέργης: Ο Hans Kelsen
και ο Carl Schmitt για την αρχή *nullum crimen, nulla poena sine lege* 317

ΓΙΩΡΓΟΣ Χ. ΠΑΠΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Η Hannah Arendt και η αμετάκλητη ένταξη των Εβραίων στην ανθρωπότητα . . . 335

ΒΙΚΥ ΙΑΚΩΒΟΥ

Το ερώτημα για την τεχνική ως συγκατάνευση στη ναζιστική φρίκη;
Διαβάζοντας τον Heidegger με αφετηρία τον Levinas 357

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ

Paul Ricœur: Η συγχώρηση ως εσχατολογικός ορίζοντας της μνήμης
και της λήθης. Ολοκαύτωμα και πολιτική συγχώρηση 373

ΜΕΡΟΣ Δ΄
ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ ΚΑΙ ΒΙΟΗΘΙΚΗ

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΤΣΙΝΟΡΕΜΑ

Ο Κώδικας της Νυρεμβέργης. Η ιατρική του Γ' Ράιχ, πειράματα
σε ανθρώπους και τα ηθικά όρια της βιο-ιατρικής έρευνας 391

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

Ο Άτλας του Eduard Pernkopf 413

ΜΑΡΙΑ Κ. ΧΩΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

Η απο-θεοποίηση του Θεού μετά το Άουσβιτς κατά τον Hans Jonas
κι ένα σύντομο βιοηθικό σχόλιο. 421

Οι συγγραφείς του τόμου 427

Ευρετήριο 433

Ο Άτλας του Eduard Pernkopf

The past is never dead. It's not even past.

William Faulkner¹

Το Ολοκαύτωμα αποτελεί την πλέον εμβληματική αποκάλυψη του απόλυτου κακού. Το Ολοκαύτωμα αποτελεί την πλέον πρόδηλη απόδειξη της χρεοκοπίας κάθε ανθρωπισμού, οριστική διάψευση του οράματος του Διαφωτισμού, καθώς και όλων των κεντρικών ηθικών παραδόσεων του δυτικού πολιτισμού, οι οποίες με τον έναν ή τον άλλο τρόπο είναι θεμελιωμένες στο «οὐδείς ἐκὼν κακὸς» του Σωκράτη, στην πεποίθηση, δηλαδή, πως εάν —καλύτερα, μόλις— ο λόγος διαυγάσει τον ανθρώπινο νου, τα ένστικτα και τα πάθη θα εξαχνωθούν χάρη στη λάμψη του, τουλάχιστον ως παράγοντες που καθορίζουν τις επιλογές και τις πράξεις μας.

Το Ολοκαύτωμα μας υπενθυμίζει την εξελικτική αφετηρία του είδους μας, και πως ακόμη βρισκόμαστε επικίνδυνα κοντά στην αφετηρία αυτή, και πως ίσως δεν θα απομακρυνθούμε ποτέ αρκετά. Ύστερα από αιώνες λείανσης, εκλέπτυνσης και του αντίστοιχου βαυκαλισμού, η ζωώδης φύση μας εμφανίζεται αλώβητη ενώπιόν μας, πάντοτε έτοιμη να εκφρασθεί ανά πάσα στιγμή σε όλη της την έκταση και ένταση, αρκεί να υπάρξουν οι κατάλληλες προς τούτο συνθήκες — και αυτές παρουσιάζονται αρκετά πυκνά. Τι είναι, λοιπόν, αυτό που καθιστά το Ολοκαύτωμα διαφορετικό από τις υπόλοιπες κτηνωδίες στις οποίες από καιρού εις καιρόν το είδος μας αρέσκεται να επιδίδεται επιδεικνύοντας απaráμιλλη επινοητικότητα;

¹ William Faulkner, *Requiem for a Nun*, Λονδίνο: Chatto & Windus 1919, σ. 85.

I. Εισαγωγή

Συχνά προτάσσεται η άποψη πως το Ολοκαύτωμα πράγματι αποτελεί μόνο του μια ιδιαίτερη, καινοφανή κατηγορία κτηνωδίας, και τούτο λόγω του βιομηχανοποιημένου τρόπου θανάτωσης των θυμάτων, της φορμαλιστικής διαχείρισης των ανθρώπινων υπολειμμάτων, και της κλίμακας στην οποία και τα δύο αυτά διεκπεραιώθηκαν. Γνώμη μου είναι πως η θέση αυτή δεν είναι ακριβής: στην ιστορική πορεία του είδους μας κάθε φορά που η ζώωδης φύση του ανθρώπου βρίσκει ευκαιρία να εκδηλωθεί, ούτε επινοητικότητας φείδεται, ούτε ορρωδεί προ ουδενός μέσου προς τους σκοπούς που κάθε φορά θέτει. Κάθε φορά χρησιμοποιούνται όλα τα πρόσφορα και διαθέσιμα μέσα — το Γ' Ράιχ απλώς έτυχε να διαθέτει περισσότερα και αποτελεσματικότερα μέσα από το Β' Ράιχ, το οποίο πραγματοποίησε την πρώτη καταγεγραμμένη γενοκτονία του 20ού αιώνα στη Ναμίμπια: εξολόθρεψε συστηματικά επί τέσσερα έτη, μεταξύ του 1904 και 1908, και κυριολεκτικά εξαφάνισε τις φυλές Herero, Nama, και San στο αποικιακό κράτος της Γερμανικής Νοτιοδυτικής Αφρικής, της σημερινής Ναμίμπιας.²

Η ναζιστική Γερμανία σίγουρα διέθετε, επίσης, περισσότερα και πιο εξελιγμένα μέσα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, που επί εννέα χρόνια επιδιόταν στη γενοκτονία των Αρμενίων.³ Ο κατάλογος των γενοκτονιών που έχουν συντελεσθεί έως σήμερα περιλαμβάνει περισσότερες από διακόσιες,⁴ οι περισσότερες από τις οποίες παραμένουν άγνωστες, όπως η γενοκτονία των Σέρβων από τους Ustaše στο «Άουσβιτς των Βαλκανίων»,⁵ το στρατόπεδο εξόντωσης Jasen-

² Για την —όχι και τόσο— άγνωστη αυτή γενοκτονία, βλέπε Jürgen Zimmerer, «Colonial Genocide: The Herero and Nama War (1904-8) in German South West Africa and its Significance», στο Dan Stone (επιμ.), *The Historiography of Genocide*, Λονδίνο: Palgrave Macmillan 2008. Επίσης Henning Melber, «Genocide Matters – Negotiating a Namibian-German Past in the Present», *Stichproben. Wiener Zeitschrift für kritische Afrikastudien*, τόμ. 17, τχ. 33 (2017), σ. 1-24· Silvio Marcus de Souza Correa, «History, Memory, and Commemorations on Genocide and Colonial Past in South West Africa», *Revista Brasileira de História*, τόμ. 31, τχ. 61 (2011), σ. 85-103, καθώς και Jan-Bart Gewald, «The Herero Genocide: German Unity, Settlers, Soldiers, and Ideas», στο Marianne Bechhaus-Gerst & Reinhard Klein-Arendt (επιμ.), *Die (koloniale) Begegnung: AfrikanerInnen in Deutschland (1880-1945), Deutsche in Afrika (1880-1918)*, Φρανκφούρτη: Peter Lang 2003, σ. 109-127.

³ Βλέπε, μεταξύ άλλων, Ugur Ümit Üngör, «The Armenian Genocide, 1915» στο Maria van Haperen (επιμ.), *The Holocaust and Other Genocides: An Introduction*, Άμστερνταμ: Amsterdam University Press 2012, σ. 45-72.

⁴ Ο μακάβριος πίνακας στην ιστοσελίδα <https://bit.ly/3K00HV1> (τελευταία επίσκεψη: 11/1/2022).

⁵ Gideon Greif, *Jasenovac – Auschwitz of the Balkans: Ustasha Empire of Cruelty*, Βελιγράδι: Knjiga komerc 2018.

ονας,⁶ στο οποίο Κροάτες εξόντωνσαν έως και ένα εκατομμύριο τετρακόσιες χιλιάδες Σέρβους χωρίς καν να χρησιμοποιήσουν πυρομαχικά ή χημικά —κάτι τέτοιο κατ' αυτούς θα συνιστούσε κατασπατάληση πόρων— παρά μόνον πριόνια, σφυριά, και ένα αυτοσχέδιο ειδικά κατασκευασμένο για τον σκοπό μαχαίρι, το *Srbosjek*.⁷

Σε κάθε μία από τις γενοκτονίες αυτές εκείνοι οι εκάστοτε δράστες χρησιμοποιούσαν ό,τι πιο αποτελεσματικό, ό,τι πιο αποδοτικό, ό,τι πιο μαζικό διέθεταν, και ο στόχος ήταν πάντοτε ο ίδιος: η ολοσχερής εξαφάνιση του πληθυσμού που κάθε φορά είχε τεθεί στο στόχαστρο.

II. Το Ολοκαύτωμα και ο ορθός λόγος

Το Ολοκαύτωμα, ωστόσο, είναι όντως διαφορετικό. Είναι μία κατηγορία από μόνο του. Ωστόσο, αυτό κατά τη γνώμη μου δεν οφείλεται στη μαζικότητα, την ένταση και την έκταση της κτηνωδίας, ούτε στον βιομηχανικό τρόπο με τον οποίο αυτή διενεργήθηκε. Οφείλεται στο γεγονός πως, για πρώτη φορά στην ιστορία, η κτηνωδία ενδύθηκε τον μανδύα του ορθού λόγου, της επιστήμης, της θεωρητικής τεκμηρίωσης. Για πρώτη φορά στην ιστορία μια γενοκτονία ενορχηστρώθηκε και διενεργήθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της από επιστήμονες, και δη γιατρούς, οι οποίοι, μάλιστα, έσπευσαν να την τεκμηριώσουν θεωρητικά, αλλά και να την εκμεταλλευθούν επιστημονικά προβάλλοντας τη χρησιμότητά της για την ανθρωπότητα. Κοντολογίς, σε αντίθεση με κάθε άλλη φρικαλεότητα πριν από αυτή, σε αντίθεση ακόμη και με τη ρίψη των βομβών από τους Αμερικανούς στη Χιροσίμα και στο Ναγκασάκι που ακολούθησαν, όλες τους αήθεις, απάνθρωπες, επαίσχυντες επιλογές οι οποίες, ωστόσο, γίνονταν αντιληπτές ως τέτοιες ήδη κατά τη στιγμή της εκδήλωσής τους, το Ολοκαύτωμα επιχειρήθηκε να δικαιολογηθεί επιστημονικά με σκοπό να δικαιωθεί ηθικά, είτε ως η πλέον ωφέλιμη επιλογή, είτε ως επιλογή καθήκοντος. Το εγχείρημα αυτό δεν θα μπορούσε καν να σχεδιασθεί, πόσο μάλλον να διεκπεραιωθεί, χωρίς την αγαστή συνεργασία και την απολύτως ενεργή συμμετοχή της επιστημονικής κοινότητας, και δη της ιατρικής.

Ο Eduard Pernkopf ήταν ένας από τις εκατοντάδες χιλιάδες Γερμανών γιατρών που ενεγράφησαν ως μέλη στο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα προτού καν αυτό

⁶ Για το Jasenovac βλέπε μεταξύ άλλων Michele Frucht Levy, «The Last Bullet for the Last Serb? The Ustasa Genocide Against Serbs: 1941-1945», στο David M. Crowe (επιμ.), *Crimes of State Past and Present: Government-sponsored Atrocities and International Legal Responses*, Λονδίνο/Νέα Υόρκη: Routledge 2011, σ. 54-84.

⁷ Raphael Israeli, *The Death Camps of Croatia: Visions and Revisions, 1941-1945*, Πισκαταγουέ, Νιου Τζέρσεϊ: Transaction Publishers 2013, σ. 135.

ανέλθει στην εξουσία, και μάλιστα πριν, έστω, αποκτήσει σημαντική επιρροή. Έως το 1938 το 53% των Γερμανών γιατρών ήταν ήδη μέλη του κόμματος,⁸ ποσοστό συντριπτικά υψηλότερο σε σχέση με εκείνο οποιουδήποτε άλλου επαγγελματικού κλάδου — μάλιστα, σε ποσοστό 7% ήταν ενταταγμένοι στα Schutzstaffel.⁹ Δεν τους είχε οδηγήσει η ανάγκη σε αυτό, αλλά είτε ο συρμός, είτε η ελεύθερη βούλησή τους: στους περισσότερους απλώς θα φάνηκε εξαιρετική ιδέα,¹⁰ δεδομένου, μάλιστα, πως ο κοινωνικός Δαρβινισμός βρισκόταν στο απόγειό του,¹¹ και στις Ηνωμένες Πολιτείες ήδη αποτελούσε κυρίαρχη τάση.¹² Σε ό,τι αφορά τη Γερμανία των αρχών της δεκαετίας του '30, η πεποίθηση του Alfred Rosenberg πως η πραγματική πολιτική είναι η ευγονική, και πως αποτελεί αδήριτη όσο και επιτακτική ανάγκη η διασφάλιση της *Rassenhygiene* διά της εξάλειψης των *Untermenschen*,¹³ στη συνείδηση του ιατρικού κόσμου είχε εδραιωθεί ως έγκυρη επιστημονική προσέγγιση με την οποία μπορεί κάποιος να διαφωνεί, αλλά όχι να την απορρίπτει διαρρήδη και εκ προοιμίου, ιδίως αφού οι υπέρμαχοι της ευγονικής επικαλούνταν προς υπεράσπιση των θέσεών τους μια μακρά παράδοση.

Προς επίρρωση των ανωτέρω, ο Eduard Pernkopf, παρότι Αυστριακός και κάτοικος Βιέννης, έγινε μέλος του κόμματος μόλις το 1933, και τον επόμενο χρόνο μέλος των Sturmabteilung, των παραστρατιωτικών ταγμάτων κρούσης τα οποία υπό τη διοίκηση του Ernst Rohm προέβαιναν σε βιαιοπραγίες εναντίων Εβραίων κυρίως. Η αφοσίωση του Pernkopf στο κόμμα επιβραβεύθηκε το 1938 αμέσως μετά την Anschluss, την προσάρτηση της Αυστρίας στη Γερμανία, διά της ανάρρησής του στον θώκο του Κοσμήτορα της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Βιέννης, και λίγα χρόνια αργότερα, το 1943, διά του διορισμού του στη θέση του Πρυτάνεως του ιδίου πανεπιστημίου. Αμέσως μετά την ανάληψη του αξιώματος του Κοσμήτορα, ο Pernkopf επέβαλε στο προσωπικό της Ιατρικής Σχολής

⁸ Suzan Maria Miller & Stacy Gallin, «An Analysis of Physician Behaviors during the Holocaust: Modern day Relevances», *Conatus – Journal of Philosophy*, τόμ. 4, τχ. 2 (2019), σ. 265-285, 269.

⁹ Ashley K. Fernandes & DiAnn Ecret, «The Effect of Hierarchy on Moral Silence in Healthcare: What Can the Holocaust Teach Us?», *Conatus – Journal of Philosophy*, τόμ. 4, τχ. 2 (2019), σ. 21-43, 22.

¹⁰ Edmund D. Pellegrino, «The Nazi Doctors and Nuremberg: Some Moral Lessons Revisited», *Annals of Internal Medicine*, τόμ. 127, τχ. 4 (Αύγ. 1997), σ. 307-308.

¹¹ Erika Silvestri, «Lebensunwertes Leben: Roots and Memory of Aktion T4», *Conatus – Journal of Philosophy*, τόμ. 4, τχ. 2 (2019), σ. 65-82, 70.

¹² Βλέπε Dimitra Chousou, Daniela Theodoridou, George Boutlas, Anna Batistatou, Christos Yapijakis & Maria Syrrou, «Eugenics between Darwin's Era and the Holocaust», *Conatus – Journal of Philosophy*, τόμ. 4, τχ. 2 (2019), σ. 171-204, 181.

¹³ Βλέπε Simona Forti, «The Biopolitics of Souls: Racism, Nazism, and Plato», *Political Theory*, τόμ. 34, τχ. 1 (Φεβ. 2006), σ. 9-32.

να αποδείξει πως πράγματι ανήκει στην αρία φυλή, καθώς και να δηλώσει υποταγή στο ναζιστικό καθεστώς. Στο πλαίσιο της εμμονής στη φυλετική υγεία, ήταν ο πρώτος Κοσμήτωρ που προχώρησε στην απόλυση του προσωπικού εβραϊκής ή άλλης, ανεπιθύμητης, καταγωγής, παρότι αυτή του η επιλογή αποψίλωσε το ιατρικό δυναμικό της σχολής στερώντας της 153 από τα 197 μέλη της. Με μόνη εξαίρεση ίσως αυτή του διαβόητου *άγγελου του θανάτου*, του Josef Mengele, ο Eduard Pernkopf αποτελεί την πλέον εμβληματική επιτομή του εθνικοσοσιαλιστή γιατρού.¹⁴

Εκτός από αφοσιωμένος, ενεργός Ναζί, ο Pernkopf υπήρξε, ωστόσο, και λαμπρός επιστήμων. Ήδη από το 1933 είχε επιδοθεί στη σύνταξη του *Topographische Anatomie des Menschen*,¹⁵ ο οποίος έμελλε να γίνει γνωστός ως *Άτλας* του Pernkopf, και να παραδοθεί στην ιστορία της Ιατρικής ως το σπουδαιότερο έργο ανθρώπινης ανατομίας που δημιουργήθηκε ποτέ. Ο Pernkopf και η τετραμελής ομάδα του, η οποία αποτελούνταν από τους Erich Lepier, Ludwig Schrott, Karl Endtresser και Franz Batke, όλοι τους ενεργά μέλη του NSDAP, δημιούργησαν αριστουργηματικές απεικονίσεις ολόκληρου του ανθρώπινου σώματος, έργα με τεράστια καλλιτεχνική αξία — πέραν της επιστημονικής που ούτως ή άλλως διαθέτουν. Η αφοσίωση των μελών της ομάδας του Pernkopf στη δημιουργία του *Άτλαντα* συναγωνιζόταν ισότιμα την αφοσίωσή τους στο NSDAP: ο Erich Lepier αρεσκοτόταν να υπογράψει τα έργα που δημιουργούσε για τον *Άτλαντα* με τη σβάστικα ενσωματωμένη στην υπογραφή του, ενώ οι Endtresser και Batke επεδείκνυαν ιδιαίτερη προτίμηση στον διπλό ρούνο της νίκης, το έμβλημα των SS, τον οποίο προσάρμοζαν στην υπογραφή τους.¹⁶ Ο *Άτλας* εξεδόθη ολοκληρωμένος μετά τον πόλεμο, το 1960, από τους συνεργάτες του Pernkopf: ο δημιουργός του είχε πεθάνει ήδη από το 1952. Έκτοτε και έως σήμερα ο *Άτλας* του Pernkopf αποτελεί την πλέον λεπτομερή, ακριβή, αναλυτική αλλά και καλλιτεχνικώς άρτια απεικόνιση του ανθρώπινου σώματος, το απόλυτο έργο αναφοράς, αλλά και το πλέον χρήσιμο εργαλείο για κάθε χειρουργό.¹⁷ Ωστόσο, εδώ και χρόνια η έκδοσή

¹⁴ Οι πληροφορίες ερανίζονται από το Jane A. Hartsock & Emily S. Beckman, «A Human Paradox: The Nazi Legacy of Pernkopf's Atlas», *Conatus – Journal of Philosophy*, τόμ. 4, τχ. 2 (2019), σ. 317-339.

¹⁵ Eduard Pernkopf, *Topographische Anatomie des Menschen: Lehrbuch und Atlas der regionär-stratigraphischen Präparation*, Βερολίνο: Urban & Schwarzenberg 1960.

¹⁶ Daniela Angetter, «Anatomical Science at University of Vienna, 1938-1945», *The Lancet*, τόμ. 355, τχ. 9213 (Απρ. 2000), σ. 1454-1457.

¹⁷ Richard Snell, «Pernkopf Anatomy: Atlas of Topographic and Applied Human Anatomy», *The New England Journal of Medicine*, τόμ. 323, τχ. 3 (Ιούλ. 1990), σ. 205.

του έχει σταματήσει, και ελάχιστα μεταχειρισμένα αντίτυπα διατίθενται στους συλλέκτες σε εξωφρενική τιμή — και υπάρχει καλός λόγος που συμβαίνει αυτό.

Βλέπετε, ενώ ο Λεονάρντο Ντα Βίντσι ήταν αναγκασμένος να προσφεύγει στις υπηρεσίες τυμβωρύχων — ή, να γίνεται ο ίδιος τυμβωρύχος — ώστε να δημιουργήσει τα ανατομικά του σχεδιάσματα και προπλάσματα,¹⁸ όπως ακριβώς και ο πατέρας της σύγχρονης ανατομίας, ο Andreas Vesalius, ο οποίος υποχρεωνόταν να κλέβει πτώματα από τα νεκροτομεία για τα μελετήματά του,¹⁹ ο Pernkopf εικάζεται βασιμώς πως είχε πρόσβαση σε άφθονα πτώματα, τα οποία διοχετεύονταν στα εργαστήριά του από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης.²⁰ Αναφορές που, ωστόσο, ελέγχονται για την ακρίβειά τους, κάνουν λόγο για χιλιάδες πτωμάτων, τα οποία κατέφθαναν στο εργαστήριο του Pernkopf ετησίως, στο οποίο οι συνεργάτες του εργάζονταν δεκαοκτώ ώρες την ημέρα ανατέμνοντας. Ορισμένες φορές, μάλιστα, το εργαστήριο ήταν τόσο πλήρες, ώστε ο Pernkopf ζητούσε να σταματήσει η αποστολή πτωμάτων.²¹ Η Sabine Hildebrandt από την Ιατρική Σχολή του Harvard ύστερα από έρευνα κατέληξε στο συμπέρασμα πως από τις οκτακόσιες απεικονίσεις που εμπεριέχονται στον *Άτλαντα*, τουλάχιστον οι μισές βασίζονται σε πτώματα εκτελεσθέντων: ομοφυλοφίλων, Ρομά, πολιτικών αντιφρονούντων και Εβραίων. Ήδη από το 1939, άλλωστε, διάταγμα του ναζιστικού κράτους επέβαλε τα πτώματα των εκτελεσθέντων να στέλνονται στα πλησιέστερα τμήματα ανατομίας για επιστημονικούς και εκπαιδευτικούς λόγους. Προσωπικά διατηρώ έντονες επιφυλάξεις περί του εάν πράγματι ο Pernkopf και οι συνεργάτες του χρησιμοποιήσαν πτώματα Εβραίων για τα σχέδια που ενέταξαν στον *Άτλαντα*. Πέραν των υπολοίπων ενστάσεων που προβάλλονται ως προς αυτό, πιστεύω πως κάτι τέτοιο δεν θα το επέτρεπε η κοσμοθεωρία που ο Pernkopf και οι συνεργάτες του ενστερνίζονταν: οι Εβραίοι κατά τους Ναζί ήταν *Untermenschen*, συνεπώς τα πλέον ακατάλληλα δείγματα ώστε να απεικονισθεί το ανθρώπινο σώμα. Ωστόσο, το ενδεχόμενο αυτό δεν μπορεί να αποκλεισθεί, και το

¹⁸ Dillon Arango, Patrick Griefenstein, James P. O’Leary, «Selected Anatomists: At the Boundary of Contemporary Ethics», *JAMA Surgery*, τόμ. 148, τχ. 1 (2013), σ. 94-98.

¹⁹ Βλέπε Sherwin B. Nuland, *Doctors: The Illustrated History of Medical Pioneers*, Λονδίνο: Black Dog & Leventhal 2008. Επίσης, Demetrius Coombs & Steven J. Peitzman, «Medical Students’ Assessment of Eduard Pernkopf’s Atlas: Topographical Anatomy of Man», *Annals of Anatomy*, τόμ. 212 (Απρ. 2017), σ. 11-16.

²⁰ Howard Israel & William Seidelman, «Nazi Origins of an Anatomy Text: The Pernkopf Atlas», *Journal of the American Medical Association*, τόμ. 276, τχ. 20 (Νοέμ. 1996), σ. 1633.

²¹ Sabine Hildebrandt, «How the Pernkopf Controversy Facilitated a Historical and Ethical Analysis of the Anatomical Sciences in Austria and German: A Recommendation for the Continued Use of the Pernkopf Atlas», *Clinical Anatomy*, τόμ. 19, τχ. 2 (2006), σ. 91-100, 94.

γεγονός παραμένει: οκτακόσιοι πίνακες του ανθρωπίνου σώματος σίγουρα απαιτούν δεκαπλάσιο αριθμό πτωμάτων τουλάχιστον, και κανείς δεν μπορεί να έχει πρόσβαση σε τόσα πτώματα με άλλον τρόπο.

Το ερώτημα που κατά τρόπο αδήριτο ανακύπτει, αφορά τη χρησιμοποίηση του έργου του Pernkopf, τώρα που πλέον είναι γνωστή τόσο η ιδεολογία των δημιουργών του, όσο και η πιθανή προέλευση των πτωμάτων που χρησιμοποιήθηκαν για τη σύνταξή του. Κατά τον αφορισμό του ραβίνου Joseph Polak, το βιβλίο αποτελεί ηθικό αίνιγμα: γεννήθηκε από το απόλυτο κακό, αλλά μπορεί να τεθεί στην υπηρεσία του καλού.²² Και αυτή η φράση, θεωρώ, θέτει το θέμα στην ορθή του βάση: ο Άτλας πράγματι έχει γεννηθεί στα πλέον ερεβώδη διαμερίσματα της ανθρώπινης ψυχής, εκεί που κατοικεί το ανείπωτο κακό, ο ανορθολογισμός, η διεστραμμένα ζωώδης φύση. Από την άλλη πλευρά, όμως, ο στόχος που υπηρετεί είναι ο πλέον φωτεινός: η κατανόηση του ανθρωπίνου σώματος και η ανακούφιση του πόνου. Τελικά τι θα κάνουμε με τον Άτλαντα του Pernkopf; Ακόμη καλύτερα, τι οφείλουμε να κάνουμε με αυτόν;

Στη σκέψη μου το δίλημμα αυτό είναι περισσότερο αισθητικής και συναισθηματικής, και λιγότερο ηθικής φύσεως. Σκέφτομαι, για παράδειγμα, πως εάν κάποιος δικός μου άνθρωπος είχε εκτελεσθεί κάπου κοντά στη Βιέννη την περίοδο εκείνη, το πιθανότερο είναι πως θα έτρεμαν τα χέρια μου εάν έπρεπε έστω να ξεφυλλίσω κάποιον από τους τόμους του Άτλαντα: η σκέψη πως ο δικός μου άνθρωπος μπορεί να απεικονίζεται σε κάποιον από τους οκτακόσιους πίνακες θα μου προξενούσε τουλάχιστον δυσφορία και αναστολή. Αλλά αυτό είναι ζήτημα συναισθηματικής εγγύτητας μόνον: δεν αισθάνομαι το ίδιο όταν επισκέπτομαι τις Πυραμίδες στην Αίγυπτο, παρότι γνωρίζω πως αυτές είναι θεμελιωμένες στα οστά χιλιάδων σκλάβων που πέθαναν ώστε να πραγματωθούν τα μεγαλεπήβολα και υπερφίαλα σχέδια αθανασίας και παντοτινής δόξας των Φαραώ — πιθανότατα κάποιος από τους σκλάβους αυτούς είναι μακρινός, πολύ μακρινός μου πρόγονος. Είναι, επίσης, πως από το Ολοκαύτωμα έχω στη σκέψη μου εικόνες: μπορώ να αναπαραστήσω στον νου μου το μαρτύριο του δύστυχου εκείνου ανθρώπου που προσέφερε τη θauμάσια απεικόνιση της εγκάρσιας τομής του άνω θωρακικού. Είναι απολύτως εύλογο η αποστροφή, η αηδία που νιώθω για το μαρτύριο να συνείρεται με

²² Aleks Phillips, «A “moral enigma”: The Nazi Anatomy Book Still in Use Today», *The Jewish Chronicle*, 21 Αυγούστου 2019 [διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://bit.ly/3tjvmH1> (τελευταία επίσκεψη: 11/1/2022)]. Επίσης, Andrew Yee, Ema Zubovic, Jennifer Yu, Shuddhadeb Ray, Sabine Hildebrandt, William E. Seidelman, Rabbi Joseph A. Polak, Michael A. Grodin, J. Henk Coert, Douglas Brown, Ira J. Kodner & Susan E. Mackinnon, «Ethical Considerations in the Use of Pernkopf's Atlas of Anatomy: A Surgical Case Study», *Surgery*, τόμ. 165, τχ. 5 (Μάιος 2019), σ. 860-867.

την εξαιρετική απεικόνιση που έχω μπροστά μου. Όλα αυτά, όμως, δεν δίνουν απάντηση στο ηθικό δίλημμα.

Στο πλαίσιο του δοκιμίου αυτού θα ήταν εξεζητημένο να επεκταθώ στην εξαιρετικά πλούσια συζήτηση περί του βαθμού κατά τον οποίο το έργο τέχνης ή το πνευματικό επίτευγμα εν γένει δύναται να αξιολογείται αυτόνομα, δίχως να λαμβάνονται υπόψη τόσο ο δημιουργός του, όσο και τα μέσα που αυτός μετήλθε. Αντιθέτως, επιτρέψτε μου να επικαλεσθώ μια ακραία υπόθεση εργασίας, η οποία, θεωρώ, θα μπορούσε να οδηγήσει τη σκέψη σε ασφαλείς ατραπούς. Ας υποτεθεί, και αυτό δεν αποτελεί απλώς υπόθεση, πως ο χειρουργός βρίσκεται ενώπιον ενός ανατομικού προβλήματος, στο οποίο μόνον ο Άτλας του Pernkopf μπορεί να δώσει λύση, και πως ο χειρουργός γνωρίζει πως η μόνη διέξοδος για τον ίδιο και τον ασθενή του είναι να προστρέξει στον Άτλαντα. Τι επιβάλλει στην περίπτωση αυτή το ιατρικό καθήκον; Είπα μόλις πριν πως αυτό δεν είναι απλώς μια υπόθεση εργασίας: το δίλημμα αυτό αντιμετώπισε κατά δήλωσή της σε πραγματικές συνθήκες η νευροχειρουργός Suzan Mackinnon. Γνώριζε πως δεν μπορούσε να επιτελέσει επιτυχώς το έργο της χωρίς αυτό, και αισθάνθηκε πως αποτελούσε μέρος του καθήκοντός της προς τον ασθενή της να φωνάξει βιαστικά στους βοηθούς της: φέρτε επιτέλους το καταραμένο βιβλίο!²³

²³ Sharon Begley, «The Surgeon Had a Dilemma Only a Nazi Medical Text Could Resolve. Was it Ethical to Use It?», *STAT*, 30 Μαΐου 2019 [διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://bit.ly/3nehDha> (τελευταία επίσκεψη: 11/1/2022)].